

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING MA'NAVYIY-AXLOQIY G'OYALARI*Samatov Xurshid Ulmasjonovich**Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent**axborot texnologiyalari universiteti**Samarqand filiali f.f.n, dotsenti****Ro'ziboyev Shohrux****Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent**axborot texnologiyalari unversiteti samarqand**filiali kompyuter injeneringi fakultet 1-kurs talabasi**roziboyevshohrux64@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'rta Osiyo buyuk allomasi, tilshunos, teolog va mutafakkir Mahmud az-Zamaxshariy (1075–1144) ning ma'naviy-axloqiy qarashlari tahlil qilinadi. Olimning asosiy asarlari “Al-Kashshof”, “Atvoq az-zahab” va “Muqaddimat al-adab” asarlari misolida uning insonparvarlik, ilm-ma'rifat, to'g'rilik, sabr-toqat va adolat haqidagi ta'limotlari ko'rib chiqiladi. Maqolada Zamaxshariyning axloqiy g'oyalari islom falsafasi va tasavvuf an'analari bilan o'zaro bog'liqligi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Zamaxshariy, axloq falsafasi, islom etikasi, “Atvoq az-zahab”, insonparvarlik, ilm, adolat, sabr, zuhd, ma'naviy kamolot.

Абстрактный. В данной статье анализируются духовные и нравственные взгляды великого центральноазиатского учёного, лингвиста, теолога и мыслителя Махмуда аль-Замахшари (1075-1144). На примере основных трудов учёного “Аль-Кашшоф”, “Атвак аль-Захаб” и «Мукаддимат аль-Адаб» рассматриваются его учения о гуманности, знании и просветлении, правдивости, терпении и справедливости. В статье раскрывается взаимосвязь нравственных идей Замахшари с исламской философией и традициями суфизма.

Ключевые слова. Замахшари, моральная философия, исламская этика, «Атвак аз-Захаб», гуманизм, знание, справедливость, терпение, аскетизм, духовное совершенство.

Abstract. This article analyzes the spiritual and moral views of the great Central Asian scholar, linguist, theologian and thinker Mahmud al-Zamakhshari (1075-1144). Using the example of the scholar's main works - "Al-Kashshof", "Atwaq al-Zahab" and "Muqaddimat al-Adab", his teachings on humanity, knowledge and enlightenment, truthfulness, patience and justice are examined. The article examines the relationship between Zamakhshari's moral ideas and Islamic philosophy and the traditions of Sufism.

Keywords. Zamakhshari, moral philosophy, Islamic ethics, "Atwaq az-Zahab", humanity, knowledge, justice, patience, asceticism, spiritual perfection.

Kirish. Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy XI–XII asrlarda yashab ijod etgan buyuk o'rta osiyo olimi bo'lib, u tilshunoslik, tafsir, adabiyot va falsafa sohalarida o'chmas iz qoldirgan. U 1075 yilda Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida dunyoga kelgan va 1144 yilda Urganch shahrida vafot etgan. Olimning hayoti va ijodi islom ilm-ma'rifatining "Oltin davri"ga to'g'ri keladi. Zamaxshariyning ma'naviy-axloqiy merosi ko'pincha uning lingvistik va tafsiriy asarlari soyasida qoladi. Holbuki, olimning axloqiy ta'limoti o'z davri va keyingi avlodlar uchun katta ahamiyat kasb etgan. Uning axloqiy qarashlari, ayniqsa, "Atvoq az-zahab" ("Oltin bo'yinbandlar") asarida to'liq ifodasini topgan bo'lib, bu asar islom axloqiy adabiyotining durdonalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Zamaxshariyning ma'naviy-axloqiy g'oyalarini tizimlashtirib tahlil qilish, ularning islom falsafasi va insonparvarlik an'analari bilan aloqasini ko'rsatish hamda ushbu g'oyalarning zamonaviy axloqiy tafakkur uchun ahamiyatini baholashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Zamaxshariyning ma'naviy-axloqiy g'oyalari bir necha asosiy asarlarida o'z ifodasini topgan. "Atvoq az-zahab fi al-mav'izot va al-xutab" ("Xutba va va'zlardagi oltin bo'yinbandlar") bu asar olimning eng mashhur axloqiy asari bo'lib, 50 ta bob "bo'yinband"dan iborat. Har bir bob insoniy fazilatlar yoki illatlar haqida hikmatli so'z va nasihatlarni o'z ichiga oladi. Asar arab adabiyotida maqomat janrining yuksak namunasi sifatida e'tirof etilgan.

"Al-Kashshof 'an haqiqat at-tanzil" ("Nozil bo'lgan Qur'on haqiqatlarining bayoni") bu tafsir asari faqat diniy emas, balki axloqiy mazmun jihatidan ham katta qimmatga ega. Zamaxshariy Qur'on oyatlarini sharhlashda axloqiy-ta'limiy jihatlarni alohida ta'kidlaydi va ulardan hayotiy xulosalar chiqaradi. "Rabi' al-abror va nusus al-axyor" ("Ezgularning bahori va yaxshilarning so'zlari") to'rt jildlik bu ensiklopedik asar hikmatli so'zlar, maqollar va axloqiy rivoyatlarni o'z ichiga oladi. Zamaxshariy bu asarida insoniy xulq-atvorning turli tomonlarini tahlil qilib, ezgulikning yo'l-yo'riqlarini ko'rsatadi. "Muqaddimat al-adab" bu asarning axloqiy-pedagogik ahamiyati beqiyos. Unda nafaqat til o'rgatish, balki axloqiy tarbiya masalalari ham keng yoritiladi.

Zamaxshariy axloqiy kamolotning bosh sharti sifatida ilmni ko'radi. Uning ta'limotida ilm nafaqat bilimlar majmui, balki insonni ma'naviy jihatdan yuksaltiradigan kuch. "Atvoq az-zahab" asarida u yozadi: "Ilm yetimlikda otadir, g'urbatda do'stdir, yolg'izlikda hamrohdir". Bu ibora orqali Zamaxshariy ilmning insonni hayotning barcha qiyinchiliklariga tayyorlab, uni mustahkam axloqiy zamin ustiga ko'tarishini ta'kidlaydi.

Olim jaholat va ilmsizlikni barcha illatlarning manbai deb hisoblaydi. Uning fikricha, axloqsizlik ko'pincha bilmaslikdan kelib chiqadi inson yaxshilikni bilsa, albatta, unga intiladi. Shu ma'noda Zamaxshariyning axloq falsafasi Suqrot etikasiga yaqinlashadi: bilim va fazilatni ularning ichki birligida ko'radi.

Zamaxshariy ta'limotida sabr muhim o'rin egallaydi. U sabrni passiv chidash emas, balki faol ruhiy kuch sifatida talqin etadi. "Atvoq az-zahab"da sabr uch turga bo'linadi: musibat paytidagi sabr, ibodatdagi sabr va gunohdan tiyilishdagi sabr. Bu tasniflash orqali Zamaxshariy sabrning insoniy hayotning barcha jabhalarini qamrab olishini ko'rsatadi. Qanoat yana bir muhim axloqiy kategoriya. Zamaxshariyning fikricha, qanoatli inson hech qachon xor bo'lmaydi, chunki u o'zida zaruriy boylikka ega. Tashqi boyliklarga muhtojlik ruhiy qashshoqlikning alomati. Bu qarash tasavvuf falsafasidagi zuhd tushunchasi bilan hamohangdir.

Adolat Zamaxshariyning ijtimoiy-axloqiy ta'limotida markaziy o'rinni egallaydi. U adolatni faqat huquqiy tushuncha sifatida emas, balki keng ma'nodagi axloqiy tamoyil sifatida ko'radi. Adolatli inson hamma bilan tenglik asosida munosabatda bo'ladigan, kuchsizlarni himoya qiladigan va haqiqatdan chekinmaydigan shaxs.

Zamaxshariy siyosatchilar va hokimlar uchun adolat ayniqsa zarur deb ta'kidlaydi. "Rabi' al-abror" asarida u yozadi: "Odil hokim bir soatlik adolati bilan ko'p yillik ibodatga teng savob qozonadi, chunki uning adolati minglab insonlarning manfaatini ta'minlaydi". Bu ibora orqali olim axloqiy mas'uliyatning ijtimoiy o'lchamini ko'rsatadi. Haqiqatsevarlik Zamaxshariy ta'limotida adolatning ajralmas qismi. U yolg'on va munofiqlikni eng katta illatlar deb hisoblaydi. Uning fikricha, yolg'onchi nafaqat boshqalarga, balki avvalo o'ziga zarar yetkazadi, chunki yolg'on aytish insonning ichki yaxlitligini buzadi.

Insonparvarlik va mehr-shafqat haqidagi fikrlari quyidagilar: Zamaxshariyning axloq falsafasida insonparvarlik g'oyasi muhim o'rin tutadi. U barcha insonlarning qavmu qabila, millat, din va ijtimoiy tabaqadan qat'i nazar tengligi va qadr-qimmatini ta'kidlaydi. Bu qarash o'rta asr islom sivilizatsiyasi uchun ilg'or va progressiv edi. Olim mehr-shafqatni insonning tabiiy holati deb biladi. Uning fikricha, inson qalbida mehr-shafqat urug'i mavjud; axloqiy tarbiyaning vazifasi esa shu urug'ni rivojlantirishdan iborat. Zamaxshariy faqirlar, yetimlar va ojizlarga yordam berishni eng yuqori fazilat sifatida baholaydi.

Til va so'z madaniyati axloqning ko'zgusi qarashlari: Buyuk tilshunos olim sifatida Zamaxshariy til va axloq o'rtasidagi aloqaga alohida e'tibor beradi. Uning ta'limotida so'z insonning ma'naviy olamining ko'zgusi. Gapirish madaniyati, so'z tanlash, nutq odobi bularning barchasi insonning ichki axloqiy holatini namoyon etadi.

"Atvoq az-zahab"da Zamaxshariy aytadi: "Inson yashiringan narsa uning tili astida". Bu ibora orqali olim tilni nafaqat muloqot vositasi, balki insonning mohiyatini

ochib beruvchi kuch sifatida talqin etadi. Shu sababli u ortiqcha so'z va behuda gapdan tiyilishni, har bir so'zga mas'uliyat bilan yondashishni tavsiya etadi.

Zamaxshariyning axloqiy ta'limoti islom axloq falsafasining boy an'alariga tayanadi va shu bilan birga, uni yangi g'oyalar bilan boyitadi. U o'zidan avvalgi Al-Moturidiy, Al-G'azzoliy kabi mutafakkirlarning ta'sirini his qilgan, ammo mustaqil va original axloqiy kontseptsiya yaratgan. Al-G'azzoliy bilan muqoyasada Zamaxshariyning axloqiy ta'limotida ratsional tahlil va mantiqiy argumentatsiyaga ko'proq e'tibor beriladi. Zamaxshariy mu'taziliy yo'nalishga yaqin bo'lib, inson aqlining axloqiy hukm chiqarish qobiliyatini qadrlaydi. Uning fikricha, inson o'z aqliy qobiliyati orqali yaxshilik va yomonlikni farqlay oladi; shu sababli axloqiy mas'uliyat har bir aqlli insonga yuklatiladi.

Tasavvuf an'analari bilan aloqada ham Zamaxshariyning axloqiy ta'limoti diqqatga sazovordir. U zuhd, taqvo va ruhiy poklanishni qadrlaydi, ammo dunyo ne'matlarini mutlaqo rad etmaydi. Uning axloqiy ta'limoti dunyo va oxirat o'rtasidagi muvozanatni saqlab, insonni ijtimoiy faol va ma'naviy sof bo'lishga undaydi.

Tahlil va natijalar. "Atvoq az-zahab" asari Zamaxshariyning axloqiy merosining toji hisoblanadi. 50 ta bobdan iborat bu asarning har bir bobi muayyan axloqiy mavzuga bag'ishlangan. Asar sariq-nasriy uslubda yozilgan bo'lib, go'zal badiiy shaklga axloqiy mazmun ustalik bilan singdirilgan. Asarda ko'tarilgan muhim mavzular quyidagilardir: ilm va aql (1–5 boblar), dil va so'z odobi (6–10 boblar), do'stlik va hamkorlik (11–15 boblar), boyluk va faqirlik (16–20 boblar), adolat va zulm (21–25 boblar), sabr va shukr (26–30 boblar), nafs va taqvo (31–40 boblar), inson va jamiyat (41–50 boblar). Bu mavzular tizimli tarzda bir-biriga bog'langan va yaxlit axloqiy kontseptsiyani tashkil etadi.

Asarning adabiy-uslubiy xususiyati ham axloqiy ahamiyatga ega. Zamaxshariy hikmatli so'zlar, she'riy parchalar va rivoyatlar orqali o'quvchini zerikdirmasdan axloqiy ta'lim beradi. Bu pedagogik yondashuv aqlga ham, qalbgga ham bir vaqtda ta'sir qilish axloqiy tarbiyaning eng samarali usuli sifatida Zamaxshariy tomonidan ongli ravishda qo'llanilgan.

Zamaxshariyning ma'naviy-axloqiy g'oyalari nafaqat o'rta asr islom sivilizatsiyasi uchun, balki zamonaviy insoniyat uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Uning ilm va ma'rifatni axloqiy kamolotning asosi deb bilishi bugungi axborot jamiyatida ayniqsa dolzarb. Chunki axborot va bilimning ko'payishi avtomatik ravishda axloqiy yuksalishni ta'minlamaydi; buning uchun Zamaxshariy ta'kidlaganidek, bilimni axloqiy maqsadlar yo'lida qo'llash zarur.

Adolat va haqiqatsevarlik haqidagi ta'limoti ham zamonaviylikni yo'qotmagan. Bugungi kunda ham adolatsizlik, yolg'on va munofiqlik insoniyat oldidagi jiddiy muammolar bo'lib qolmoqda. Zamaxshariyning bu masalalar bo'yicha o'tkir va aniq iboralari zamonaviy o'quvchiga ham chuqur ta'sir qiladi. Insonparvarlik va mehr-

shafqat g'oyalari esa globalashtashuv va madaniyatlararo muloqot davomida ayniqsa muhim. Zamaxshariy barcha insonlarning qadr-qimmatini tan olish kerakligini ta'kidlagan bu g'oya bugungi inson huquqlari falsafasining asosiy tamoyillaridan biri bilan hamohang.

O'zbek madaniyati va ma'naviyati uchun Zamaxshariy merosi alohida ahamiyatga ega. U xorazmlik olim sifatida O'rta Osiyo intellektual an'alarining vakili bo'lib, uning axloqiy ta'limoti mintaqamizning ma'naviy-madaniy tarixining ajralmas qismidir. Zamaxshariy merosini o'rganish va targ'ib qilish milliy ma'naviyatimizni boyitishning muhim yo'llaridan biridir.

Xulosa. Mahmud az-Zamaxshariy O'rta Osiyo va islom sivilizatsiyasining ulug' mutafakkiri bo'lib, uning ma'naviy-axloqiy ta'limoti boy va o'ziga xos mazmunda. Uning axloq falsafasi quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi: ilm va ma'rifat axloqiy kamolotning poydevori; sabr va qanoat ruhiy mustahkamlikning belgisi; adolat va haqiqat ijtimoiy yashashning mezoni; mehr-shafqat insonning tabiiy va eng oliy fazilati; til va so'z madaniyati insonning ichki olamini aks ettiradi.

Bu tamoyillar o'z davrining islom axloq falsafasi an'alarida shakllanib, Zamaxshariyning original mushohadasi bilan boyitilgan. Uning axloqiy ta'limoti ratsionalizm va ma'naviyatni, fardiylik va ijtimoiylikni, dunyo va oxiratni uyg'un birlashtirishga intiladi. Zamaxshariyning ma'naviy-axloqiy merosi bu nafaqat o'tmishning yodgorligi, balki bugungi va kelgusi avlodlar uchun ham ilhom manbai va hayotiy yo'l-yo'riq. Uning asarlarini o'rganish, tarjima qilish va targ'ib qilishi milliy ma'naviyatimizni boyitishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Az-Zamaxshariy M. Atvoq az-zahab fi al-mav'izot va al-xutab. Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiiya, 1985. 180 b.
2. Az-Zamaxshariy M. Al-Kashshof 'an haqiqat at-tanzil. 4 jildda. Bayrut: Dor al-kitob al-arabiy, 1987.
3. Az-Zamaxshariy M. Rabi' al-abror va nusus al-axyor. 4 jildda. Bayrut: Muassasat al-a'lamiy, 1992.
4. Bosworth C.E. Zamakhshari Encyclopaedia of Islam. 2nd edition. Vol. XI. Leiden: Brill, 2002. P. 432-433
5. Bergsträsser G. Zamakhshari's Grammatical Principles. Leipzig, 1913.
6. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2008. 176 b.
7. Nematov H. Mahmud az-Zamaxshariy va uning lingvistik merosi. Toshkent: Fan, 2004. 220 b.
8. Hasanov Q. O'rta Osiyo mutafakkirlarining axloqiy ta'limoti. Toshkent: O'zbekiston, 2010. 312 b.
9. Peters F.E. A Reader on Classical Islam. Princeton: Princeton University Press, 1994. 450 p.
10. Watt W.M. Islamic Philosophy and Theology. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1985. 182 p.